

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Воловенко Ірина Володимирівна

УДК 811.161.2:81'367.622.12

**ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РОДОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ
НОВИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Спеціальність 10. 02. 01 – українська мова

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Висоцький Анатолій Васильович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, директор
Інституту української філології

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Соколова Світлана Олегівна,
Інститут української мови НАН
України, провідний науковий
співробітник відділу граматики

кандидат філологічних наук, доцент
Гайдаєнко Ірина Василівна,
Херсонський державний університет,
завідувач кафедри українського
мовознавства

Захист відбудеться «15» червня 2010 року о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано «14» травня 2010 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П. Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки характеризує антропоцентричне спрямування досліджень. Мову і мовленнєву діяльність сьогодні учені розглядають з позицій людини як творця й суб'єкта мовлення. У колі різномірних питань, пов'язаних з антропоцентричною тенденцією, перебуває проблема категорії родової належності мовних одиниць. Ця проблема ускладнена тим, що навіть у генетично споріднених мовах немає співвідносності у вираженні категорії роду, що й утруднює родову ідентифікацію відповідних одиниць. Українська мова, яка належить до флективних мов синтетичного типу, має матеріалізовану категорію роду з трьома формами, що марковані власними граматичними показниками. Однак чіткого розподілу за родами немає навіть серед назв істот, особливо запозичених. Фемінативи та маскулізми у системі імен порушують загальні принципи родової диференціації на сучасному етапі розвитку суспільства, коли виникла нагальна потреба номінації значної кількості нових професій, спеціальностей тощо.

Родова належність іменників на позначення осіб була об'єктом пильної уваги лінгвістів ще в античних граматиках, де вже поставало питання про мовне вираження відмінності статі живих істот (дискусія про аналогію та аномалію). Пошук закономірностей у мові та зв'язок мовних явищ із зовнішнім світом спонукали до встановлення певних граматичних канонів, які були відображені в Граматиці Діонісія Фракійського. Вона стала першим систематизованим описом грецької мови, де було покваліфіковано слова за родовою належністю.

Лексичний спосіб родової диференціації в славістиці розглядали українські О.О. Потебня, І.К. Кучеренко, М.В. Леонова, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, П.І. Білоусенко, А.П. Загнітко та зарубіжні вчені М.В. Ломоносов, М.М. Дурново та ін.

Першу спробу опису родової належності іменників на позначення осіб, вираженої формальними мовними засобами (нульова суфіксація, суфіксація), у східнослов'янському мовознавстві зробив І. Ужевич, пізніше дослідження цього питання продовжили І.І. Ковалик, Є.К. Тимченко, В.І. Сімович, А.О. Загородський, В.С. Ільїн, І.І. Фекета, І.Г. Матвіяс, Л.О. Родніна, С.П. Семенюк, Ф.І. Буслаєв, М.В. Ломоносов, О.М. Огоновський.

Аналітичному способу родової диференціації іменників на позначення осіб у своїх працях приділяли увагу О.К. Безпояско, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, І.П. Мучник, О.О. Шахматов, Л.А. Новіков, О.О. Залізник, В.В. Виноградов, Д. Фодор.

Виокремлені групи іменників на позначення осіб, які не творять корелятивних пар і потребують диференціації аналітичним способом,

описані у працях О.К. Безпояско, П.І. Білоусенка, А.П. Загнітка, А.А. Дементьєва, В.М. Никитевича та ін.

Проте питання офіційного унормованого закріплення в сучасній українській мові етичних та комунікативних норм, що враховують гендерний компонент, залишається нерозв'язаним і сьогодні.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена потребою глибокого аналізу кількісного та якісного складу нових іменників на позначення осіб в українській літературній мові у період кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема встановлення особливостей їхнього функціонування та основних тенденцій в диференціації роду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукового напрямку роботи кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Тему дослідження затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22.12.2006 р.) і схвалено науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 38 від 21 червня 2007 р.).

Мета роботи – з'ясувати способи родової диференціації нових іменників на позначення осіб у сучасній українській літературній мові. Досягнення поставленої мети зумовило виконання таких **завдань**:

- 1) у руслі сучасних напрямів категорійної граматики обґрунтувати статус категорії роду в граматичній системі української мови;
- 2) визначити критерії добору нових іменників на позначення осіб;
- 3) виявити шляхи поповнення лексичного складу української мови новими власне українськими та іншомовними іменниками на позначення осіб;
- 4) описати морфологічні (афіксальні) способи родової диференціації нових іменників на позначення осіб;
- 5) виявити основні тенденції становлення окремих морфологічних засобів у сучасній українській літературній мові;
- 6) проаналізувати неморфологічні (лексичний та аналітичний) способи родової диференціації іменників на позначення осіб;
- 7) з'ясувати причини використання неморфологічних способів диференціації іменників на позначення осіб.

Об'єктом дослідження у роботі є нові іменники на позначення осіб, що з'явилися в українській літературній мові в період кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – семантичні, дериваційні та граматичні особливості нових іменників на позначення осіб, морфологічні і неморфологічні способи їхньої родової диференціації.

Матеріалом дослідження слугувала укладена картотека, яка містить понад 500 лексем, зафіксованих у зразках різних стилів, що були дібрані з науково-професійних журналів, художніх творів українських письменників, Державного класифікатора України (Класифікатор професій), Українського лінгвістичного словника, Російського семантичного словника у період кінця ХХ - початку ХХІ ст.

Методи дослідження. Основним методом дослідження був описовий з прийомами внутрішньої та зовнішньої інтерпретації, за допомогою якого встановлено новітні реєстри одиниць на позначення осіб в українській мові. Для семантичної ідентифікації номенів-назв осіб було застосовано методіку компонентного аналізу. Додатковими методиками були дистрибутивна (виявлення особливостей оточення аналізованих одиниць) та трансформаційна (дериваційні процеси в системі іменників). У процесі систематизації опрацьованого матеріалу частково використано зіставний та статистичний методи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що це перша в українському мовознавстві спроба комплексного дослідження морфологічних і неморфологічних способів родової диференціації нових іменників на позначення осіб, які з'явилися в українській літературній мові у період кінця ХХ - початку ХХІ ст.; встановлення продуктивності морфологічних засобів родової диференціації нових номінацій-осіб; з'ясування причин та умов застосування неморфологічних способів родової диференціації іменників на позначення осіб.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у виявленні сучасних тенденцій функціонування граматичних категорій української мови. Результати роботи доповнюють теорію української лінгвістики новими інтерпретаціями важливого матеріалу, поглиблюють граматичну теорію в царині категорійного варіювання мовних одиниць, встановленні їхніх дистрибутивних характеристик. Дослідження такого типу має значення для вирішення багатьох кардинальних проблем граматики, дозволяє виявляти новітні тенденції змін мовної системи, формує нові принципи для синтезованого підходу до аналізу категорійної системи української мови на функціональних засадах, сприяє розумінню механізмів побудови мовних одиниць.

Практичне значення дослідження визначене можливістю використання результатів у практиці лінгводидактики вищої школи при читанні курсів сучасної української літературної мови, стилістики, лінгвістичного аналізу тексту, підготовці спецкурсів і спецсемініарів із

категорійної, функціональної граматики, у науково-пошуковій роботі студентів і магістрантів філологічних спеціальностей. Поданий матеріал може становити інтерес для лексикографів у створенні тлумачних та граматичних словників, для підготовки праць, присвячених теоретичним проблемам граматики, функціональної дериватології.

Апробація результатів дослідження. Окремі розділи та дисертацію в цілому обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова в 2006 – 2010 рр. Ключові позиції та результати дослідження виголошено на щорічних наукових конференціях викладачів університету «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2008, 2009 рр.). Основні положення дослідження було відображено у доповідях та повідомленнях на науково-практичній конференції «Університетська освіта в Україні і світі: стан, проблеми та шляхи розвитку» (Київ-Чернігів, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна безпека і гуманітарний захист в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики» (Чернігів 2009).

Публікації. Аспекти досліджуваної проблеми відображено в 5 одноосібних публікаціях, 3 з яких надруковані у виданнях, затверджених ВАКом України як фахові.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку лексикографічних джерел. Загальний обсяг дисертації – 189 с., обсяг основного тексту – 165 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір та актуальність теми дослідження, вказано на її зв'язок із науковою проблематикою установи, визначено джерельну базу, об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, з'ясовано методи і теоретико-методологічні аспекти дослідження, сформульовано наукову новизну, практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі дисертаційного дослідження – «Шляхи поповнення лексичного складу мови новими іменниками на позначення осіб»** – з'ясовано критерії відбору нових іменників на позначення осіб, шляхи поповнення лексичного складу української літературної мови новими іменниками на позначення осіб.

Інтенсивний розвиток суспільства, нових технологій, кількість інформації, якою прагне оволодіти людина, відмова від звичних соціальних, економічних, політичних і духовних основ життєдіяльності – все це прискорило зміни в мові і, насамперед, істотно вплинуло на її лексичний

склад, який в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. значно поповнився новими лексемами, а саме:

- лексемами, що з'явилися внаслідок поживлення інтересу до національної історії, створення власної самостійної держави, пошанування її атрибутів, подій, що пов'язані з боротьбою за незалежність, наприклад: *дисидент, інакодумець, кадебіст, неповерненець / неповоротець, радянолог, совдепівець, стукач, сексот* тощо;

- лексемами власне українського походження, які для багатьох представників середнього й молодшого покоління українців незвичні, оскільки в мовній практиці, орієнтованій на зближення з російською мовою, вживання таких лексем не заохочувалося, наприклад: *полтавець, цитрусівник*;

- лексемами, що були введені до українських словників, але з обмежувальними стилістичними позначками (часом необґрунтованими, а то й випадковими), наприклад: *мінйло* (СУМ фіксує як «заст.»), *урядовець* (СУМ фіксує як «дорев.»), *українофоб* (СУМ фіксує як «іст.»), *правник*, (СУМ фіксує з поміткою «рідко») тощо;

- лексемами, які використовують для номінації українських реалій кінця ХХ ст. у результаті перенесення західних та дореволюційних реалій і понять на сучасний український ґрунт у сферах економіки, наприклад: *аудитор, промоутер*; політики, наприклад: *радикал*; науки й освіти, наприклад: *бакалавр, магістр, гувернантка*; адміністративного управління, наприклад: *губернатор, мер, спікер, чиновник* тощо;

- запозиченими лексемами, які заміняють українські відповідники через неточне відтворення суті позначуваного поняття, наприклад: *вбивця – кілер*;

- лексемами, які утворені для номінації представників нових галузей науки, об'єктів їхнього вивчення, приладів, механізмів, а також представників нових явищ політичного життя, течій мистецтва, видів спорту, реалій побуту, а саме: *арт-дизайнер, бютівець, дайвінгіст, керлінгіст, лобіст, мажоритарник, нашеукраїнець, регіонал, серфінгіст, силовик* тощо;

- лексемами, що враховують гендерний компонент, тобто жіночі відповідники до іменників чоловічого роду на позначення осіб, наприклад: *нашеукраїнка, політеса, прем'єрка, членкиня* тощо. Питання щодо офіційного закріплення в сучасній українській мові таких лексем як нормативних сьогодні є надзвичайно актуальним.

Поповнення лексичного складу мови новими іменниками на позначення осіб відбувається внаслідок як внутрішніх процесів, так і шляхом запозичення. Нові іменники на позначення осіб творяться усіма морфологічними способами: суфіксальним, складносуфіксальним, безафіксним, аплікацією, префіксальним, композицією, юкстапозицією,

абревіацією, універбацією, усіченням. У творенні нових іменників на позначення осіб продуктивність виявляють суфікси: *-ик* (*-ник, -овик, -івник, -овник, -атник, -аник*), *-ець* (*-овець, -івець, -анець, -янець, -инець, -інець*), *-ист(-іст)*, наприклад: *антимонопольник, бютівець, нунсівець, парламентарист*; обмежену продуктивність мають суфікси іншомовного походження: *-арій*, який представлений у лексемі *парламентарій*; *-ал*, який представлений такими новими лексемами, наприклад: *кафедрал, регіонал; -атор(-ятор, -итор)*, наприклад: *губернатор*; *-ер* (*-ор, -тор, -онер*), наприклад: *кредитор, опозиціонер, продюсер*; *-ан*, наприклад: *політикан*; *-ант(-янт)*, які приєднуються до іменникової основи, наприклад: *коаліціант, коаліціант*, та дієслівної основи, наприклад: *непідписант, підписант*. Спостерігається активізація і поширення іменникових віддієслівних форм на *-ач, -ник*, наприклад: *заповідач, правник, слухач, спостерігач*.

Виявляють низьку активність словотворення безафіксний спосіб та аплікація. Безафіксний спосіб представлений такими лексемами, як: *неформал, екстремал, екзот* тощо. За допомогою аплікації утворено лексеми *лобіст, регбіст* тощо.

На сучасному етапі розвитку мови префіксальний спосіб творення іменників на позначення осіб значно активізувався за рахунок входження в мову префіксів іншомовного походження *екстра-, супер-, ультра-, анти-, лже-, псевдо-, квазі-, архі-*, наприклад: *лжепатріот, псевдополітик, супермама*.

Поява в сучасній українській мові нових композитів на позначення осіб є виявом закону економії, який сприяє утворенню нових лексем: *кінопродюсер, піарменеджер* тощо. Таке утворення композитів може бути ускладнене суфіксацією: *державотворець, заєдищик, нашеукраїнець, правоцентрист* тощо. У сучасній українській мові особливу увагу приділяють композитам, один із компонентів яких є аброморфемою, наприклад: *єврознаменитість, попдива, телеаналітик*. Назви осіб за професією активно поповнюються юкстапозитами, наприклад: *депутат-мажоритарник, клерк-менеджер-маклер, технік-механік-конструктор*.

Абревіатури становлять значну частину інновацій на позначення осіб, найчастіше вони ускладнені суфіксами *-ець* (*-овець(-івець)*), *-ів(-ов)*, наприклад: *бютівець, вишівець, нунсівець*. Незначна частина іменників на позначення осіб твориться за допомогою універбації, наприклад: *державний службовець – державник, представник силових структур – силовик*. У творенні нових іменників на позначення осіб наявне усічення, або апокопа, наприклад: *завідувач – зав, парламентарій – парламентар; професіонал – профі, фанатик – фан*.

Поряд із морфологічними способами словотвору спостерігаємо і творення слів семантичним способом. У сучасній українській мові активно відбувається процес детермінологізації, який полягає в переосмисленні

термінів, у значному розширенні меж лексичної сполучуваності. Так, лексему *аутсайдер*, яка належить до спортивної лексики, використовують для позначення технічних кандидатів, що беруть участь у виборах; лексему *мажор*, яка належить до мистецької лексики, вживають на позначення особи, яка має відношення до впливових людей тощо.

Окрім новотворів, які утворені внаслідок внутрішніх процесів, у мову прийшли і запозичені лексеми, серед них: інтернаціоналізми: *аутсайдер*, *бізнесмен*, *бойскаут*, *брокер*, *букмекер*, *докер*, *нюсмейкер*, *маклер* тощо; варваризми, екзотизми, слова-кальки: *бодигард*, *ковбой*; етнічними: *абрек*, *адиге*, *банту*, *мансі*, *марі*, *пуебло*, *саамі*, *суомі*, *уде* тощо. Перевагу запозиченим лексемам надають тоді, коли немає адекватного слова в рідній мові, або виникає сумнів, що власне українське слово точно відтворює відповідне поняття. Часто запозичення продиктовані модою, наприклад: *бойфренд*, *герлфренд*, *мачо*, *пікапер*, *плейбой*, *супермен*, *тинейджер* тощо, тому в українській мові з'являються слова, що стають синонімами до назв українського походження, наприклад: *бос* – *начальник*, *бодигард* – *охоронець*, *спікер* – *Голова Верховної Ради України*, *тинейджер* – *підліток*, *пікапер* – *завбувач*. Слова іншомовного походження поповнюють переважно суспільно-політичну, економічну лексику, наприклад: *гарант*, *іміджмейкер*, *менеджер*, *спічрайтер*; рідше інші сфери, наприклад, комп'ютерну – *хакер* тощо.

Варто зазначити, що іменники іншомовного походження можуть потрапляти до мови-реципієнта в такому ж самому семантичному обсязі, який був властивий їм у мові-донорі, або ж можуть зазнавати на українському ґрунті певних змін: розширити, звузити чи змінити характер значень. Так, на основі значення «добровільний смертник» лексеми *камікадзе* утворене переносне значення «людина, здатна на самопожертву, на відчайдушний, ризикований вчинок», яке вже кодифіковане у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007 р.); на основі значення «той, що програв» лексеми *лузер* утворене нове значення – «невдаха»; лексема *кетчер*, запозичена з англійської мови, де має значення «ловити, захоплювати», а в українській мові цю лексему вживають на позначення людини, яка швидко підхоплює ідею, розраховану на дешевий успіх і привернення уваги покупців-клієнтів, популяризує її.

Серед запозичень спостерігаємо перехід власних іменників у загальні назви, наприклад, лексема *шумахер*, яка походить від власного імені Міхаеля Шумахера, знаменитого автогонщика, в українській мові позначає людину, яка любить швидко їздити.

У другому розділі дослідження – «Афіксація як основа родової диференціації іменників на позначення осіб» – було простежено історію вивчення родової диференціації іменників на позначення осіб, розглянуто

лексико-словотвірний спосіб родової диференціації іменників на позначення осіб в сучасній українській мові. З'ясовано, що афіксальний спосіб є домінантним при утворенні паралельних лексем жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за: а) суспільно-політичною діяльністю (*мажоритарниця*); б) територіальним критерієм (*полтавка*); в) національністю (*англійка*); г) фахом (*піарниця*).

У ході аналізу було з'ясовано, що сьогодні у мовознавстві є актуальним питання самостійності назв на позначення осіб жіночої статі, утворених афіксальним способом. Так, В.М. Хохлачева висловлює думку про те, що лексичне значення назв на позначення осіб жіночої статі виявляється лише при формальному зіставленні їх з назвами на позначення осіб чоловічої статі. Проте в українській мові наявні такі жіночі особові назви, які виникли без чоловічих відповідників, наприклад: *покоївка*, *породілля*. Л.В. Щерба, А.В. Миртов, С.І. Ожегов розглядають корелятивні пари лише як форми того самого слова, а О.О. Шахматов, І.І. Ковалик, О.В. Ісаченко вважають, що співвідносні утворення назв осіб чоловічого і жіночого роду є окремими лексемами.

Щодо твірної основи назв осіб жіночого роду було встановлено, що вони насамперед можуть творитися: 1) від назв осіб чоловічої статі, наприклад, *брокер* – *брокерша*. 2) від тих самих основ, що й назви чоловічої статі, наприклад, *радити* – *радник* – *радниця*.

Іменники на позначення осіб жіночого роду утворено за такими моделями: 1) приєднання до безсуфіксного іменника чоловічого роду суфікса, який утворює іменник жіночого роду: *критик* – *критикеса*, *патрон* – *патронеса*, *шеф* – *шефиня*; 2) приєднання до суфіксального іменника чоловічого роду суфікса, який утворює іменник жіночого роду: *регіонал* – *регіоналка*; 3) заміна суфікса при творенні іменника жіночого роду від іменника чоловічого роду: *бютівець* – *бютівка*, *піарник* – *піарниця*. Перший тип словотворення не є продуктивним; за допомогою другого і третього способів утворено переважну більшість нових лексем.

У сучасній українській літературній мові для утворення іменників на позначення осіб жіночої статі використовують такі найпродуктивніші форманти та їх похідні: *-к(а)*, *-ш(а)*, *-иц-я* (*-лиц-я*, *-ниц-я*, *-чиц-я*, *-щиц-я*), *-ес(а)*, *-ис(а)*, *-ин(я)*, *-их(а)*.

Суфікс *-к* є панівним фемінізуючим елементом сучасних слов'янських мов у сфері словотворчого розряду в межах категорії особи. Він сполучається з основами слов'янського та іншомовного походження і надає значення жіночої статі повним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду, наприклад: *аутсайдерка*, *бізнесменка*, *міністерка*, *спікерка*, *тинейджерка*; аббревіатурам та повним основам іменників з суфіксами слов'янського походження: *-ар* (*-яр*); *-ач* (*-яч*); *-тель*; *-ич*; *-ун* (частково); *-ай* (*-яй*), *-ин*,

наприклад: *позивачка, приятелька, родичка, опікунка, гультайка, кретинка* тощо (варто зазначити, що у цих моделях новотворів не виявлено); повним основам іменників і абrevіатур з суфіксами іншомовного походження: *-атор (-ятор, -итор); -ер (-ор, -тор, -онер); -ист (-іст); -ант(-янт, -ент); -ир; -ал; -ит; -от*, наприклад: *візажистка, губернаторка, дизайнерка, кредиторка, лобістка, міліціантка, підписантка, рекетирка, регіоналка* тощо; повним основам іменників, коли кінцевий – *к* суфіксів іменників чоловічого роду чергується з – *ч* перед суфіксом *-к(а)* в таких суфіксах: *-ак (-як); -ук (-юк); -ик (-ік)*; частково *-ник, -овик*, наприклад: *січовичка* (інші названі суфікси серед новотворів не представлені); усіченим основам іменників (відповідники жіночого роду не містять елементів *-ець, -ин*) у випадках, коли іменники чоловічого роду містять суфікси: *-ець (-овець, -івець, -анець, -янець, -инець, -інець)*; *-анин(-янин); -ин*, наприклад, *бютівець – бютівка, висуванець – висуванка, нашеукраїнець – нашеукраїнка*; у моделях з суфіксами *-анин(-янин)*, які надають значення належності особи до певної території, новотворів не виявлено, наприклад: *полтавчанин – полтавчанка*.

Уживання суфікса *-ш(а)* в українській літературній мові обмежене розмовним стилем. Суфікс *-ш(а)* приєднується до повних безсуфіксних основ іменників іншомовного походження чоловічого роду, наприклад: *брокерша, маклерша, сутенерша*; до повних суфіксальних основ іменників іншомовного походження чоловічого роду з суфіксами *-ор; -атор; -ир, -ір, -ер; -ент*, наприклад: *агітаторша, банкірша, губернаторша, інспекторша, репортерша*.

Суфікс *-иц-я (-лиц-я, -ниц-я, -чиц-я, -щиц-я)* приєднується: до суфіксальних основ мотивувальних іменників чоловічого роду, якщо: суфіксові *-ець (-лець)* в утвореннях чоловічого роду відповідає *-иц(я)(-лиц(я))* у іменників на позначення осіб жіночого роду: *виконавець – виконавиця, умілець – умілиця, щасливець – щасливиця*, але новотворів у цій моделі не виявлено; суфіксові *-ик (-ник, -чик, -цик)* в утвореннях чоловічого роду відповідає *-иц-я (-ниц-я, -чиц-я, -щиц-я)* у іменників на позначення осіб жіночого роду, наприклад: *контрактник – контрактниця, мажоритарник – мажоритарниця; піарник – піарниця – піарщиця*.

Форманти іншомовного походження *-ес(а), -ис(а)* приєднуються лише до іменників чоловічого роду іншомовного походження на позначення осіб. Словотвірні типи назв осіб жіночої статі з суфіксами *-ес(а), -ис(а)* нечисленні. Суфікси *-ес(а), -ис(а)* приєднується: до повних основ іменників чоловічого роду, наприклад: *адвокатеса, клоунеса, критикеса, патронеса, політикеса* тощо; до усічених основ, наприклад: *політеса*. При утворенні жіночого відповідника за допомогою суфікса *-ис(а)* в основі твірного іменника відбуваються зміни – випадіння голосного, наприклад: *лектор – лектриса*.

Словотвірний тип з суфіксом *-ин(я)* непродуктивний, тому що в сучасній українській мові новотворів зі значенням дружина особи, яка названа мотивувальним словом (первісне значення (*бояриня, княгиня*)) не виявлено, а іменників, які мають суто модифікаційне значення, наприклад: *соціолог – соціологиня, філолог – філологиня, шеф – шефиня* небагато, хоча спостерігаємо тенденцію до збільшення новотворів з цим формантом. Такі лексеми використовують переважно в уснорозмовному (діалектному) мовленні, епістолярному стилі, мові художніх творів. Деривати цього типу утворено від співвідносних назв чоловічого роду за різними моделями. Суфікс *-ин(я)* приєднується: до повних основ мотивувальних іменників чоловічого роду, наприклад: *олігархиня, політологиня, педагогиня, соціологиня, філологиня, філософиня, шефиня* тощо; до усічених суфіксальних іменників чоловічого роду з суфіксами: *-ець*, наприклад: *борець – борчиня, покупець – покупчиня, продавець – продавчиня*. Різновидом форманта *-ин(я)* є поліморфемний суфікс *-кин(я)*, у сучасній мові він представлений у лексемі *членкиня*.

Фемінізаційний суфікс *-их(а)* використовується в агентивних і атрибутивних, рідше – в інших розрядах загальних невласних назв на позначення осіб жіночої статі, які співвідносні з назвами на позначення осіб чоловічої статі, назвами жінок за професією чоловіків або за його іменем чи прізвищем. Група фемінативів зазначеного типу на сучасному етапі практично не поповнюється, зафіксовано лише новотвір *Кучмиха*.

Форманти *-ин(а), -овн(а) (-евн(а)), -ов(а) (-ев(а)), -і(я), -ух(а) (-юх(а)), -ун(я), -ад(я), -н(а), -ул(я), -х(а), -ал(я), -ен(а), -ит(а)* представлені у словотворі поодинокими лексемами, які не беруть участі у родовій диференціації нових іменників на позначення осіб.

У третьому розділі дисертації – «Диференціація родової належності іменників на позначення осіб неморфологічними способами» – розглянуто неморфологічні способи родової диференціації іменників чоловічого і жіночого родів на позначення осіб, а саме: власне лексичний та синтаксичний (аналітичний).

Було з'ясовано, що *лексичний спосіб* (вираження різними лексичними одиницями осіб чоловічої і жіночої статі) реалізовано лише в іменниках-істотах із значенням назв осіб, такі іменники є семантично мотивованими: їх рід встановлюють на реальному поділі осіб за статтю. Такі лексеми складають обмежене коло словникових утворень, яке практично не поповнюється, і позначають назви спорідненості та свояцтва, належать до питомої української лексики. На сучасному етапі наявні поодинокі іменники, які диференціюються лексичним способом, наприклад: *бізнесмен – бізнес – леді, шоумен – шоувумен, омбудсмен – омбудсвумен, конгресмен – конгресвумен*. Деякі з цих слів виникли під впливом усного побутового

мовлення, і не всі вони мають лексикографічну фіксацію. Так, у реєстрах «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2007 р.) представлені тільки слова *омбудсмен*, *бізнесмен*, *бізнес-леді*, а слова *омбудсвумен*, *бізнессвумен* відсутні.

При синтаксичному (аналітичному) способі родової диференціації розмежування і кваліфікація функцій іменників на позначення осіб відбувається контекстуально, а саме: за умови взаємної кореляції аналітичних родових і особових форм вказівку на родостатеву ознаку визначають власні назви, займенники, прикметники, дієприкметники у ролі атрибутивних означень або координоване слово (дієслово і його функціональний еквівалент у позиції присудка). Виникнення цього способу зумовлене неможливістю суфіксальної системи іменників задовольняти мовні потреби в ряді нових іменників на позначення осіб жіночої статі за професією та родом діяльності.

У розділі було визначено групи іменників, диференціація яких відбувається аналітичним способом (невідмінювані іменники, фемінативи та маскулізми) та з'ясовано причини відсутності жіночого відповідника, утвореного афіксальним способом, у маскулізмів, а саме: 1) «зайнятість» суфікса «фемінативності», тобто функціонування відповідного корелята з іншим значенням, наприклад: *акушер* – лікар – фахівець з акушерства, *акушерка* – жінка з середньою медичною освітою, яка має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах; 2) фонетичні і морфологічні причини, які ускладнюють утворення корелятивної пари, зокрема, коли основа іменника чоловічого роду закінчується на *-нт*, *-кт*, *-тр*, *-рг*, *-лог*, *-ик*, *-арій*, *-аріус* тощо, наприклад: *архіваріус*, *езотерик*, *нотаріус*, *парламентарій* тощо; 3) якщо певна спеціальність притаманна насамперед чоловікам (переважно це назви військових звань та назви осіб за військовими спеціальностями, складами та родами військ), або жіноча праця досить обмежена в такій сфері діяльності; у цій групі новотворів не виявлено; 4) жіночий відповідник відсутній також у назвах почесних звань, наприклад: *відмінник народної освіти*, *Герой України*; 5) немає жіночих відповідників і в назвах професій, посад, що складаються з іменника та прикметника, наприклад: *власний кореспондент*, *генеральний директор*; 6) творення жіночого відповідника іноді гальмують аналітичні форми лексичних засобів кореляції, наприклад: *дівчина-водій*, *леді-кілер* тощо; 7) у складних іменників, які пишуться разом або через дефіс, наприклад: *вебмайстер*, *віце-консул*, *європолітик* тощо; та причини відсутності чоловічого відповідника у маскулізмів, а саме: 1) власне мовна: в українській мові назви цих професій вживаються лише в жіночому роді, наприклад: *глава*; 2) соціальні умови: назви професій у формі жіночого роду зафіксовані Державним класифікатором професій у тому випадку, якщо

переважно особи жіночої статі працюють за цією професією або обіймають цю посаду.

З'ясовано, що від більшості іменників зазначених груп можна утворити жіночий корелят за допомогою суфікса *-к* або *-и*, але в контексті суфікс може бути інформативно надлишковий, як словотворчий маркер родової характеристики, оскільки для визначення роду використовують інші чинники, зазначені вище. Безафіксні номінації осіб з названою специфічною кваліфікацією змісту характерні для офіційно-ділового та наукового стилів мовлення. Очевидно, це зумовлено тим, що для мови наукової і технічної літератури важливе не чітке логічне розрізнення іменників за родостатевими ознаками, а сам процес дослідження якогось явища, його результати, наукова вартість. Офіційно-діловому стилю властиві мовні штампи, стійка традиція використання іменників чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі.

ВИСНОВКИ

Питання про мовне вираження відмінності у статі іменників на позначення осіб органічно пов'язане з широкою проблемою взаємовідношення між поняттями роду й статі в мові. Поширення значеннево-граматичної функції серед іменників – назв осіб вносить додаткові труднощі у визначення єдиних принципів родової диференціації, зумовлює наявність у структурі морфологічної категорії роду семантичних та асемантичних форм. Оскільки семантика не завжди здатна детермінувати граматичне значення роду, відмінність у іменників на позначення осіб може бути виражена морфологічно-словотворчими засобами, а інколи з цією метою використовують відповідні додаткові аналітичні описові засоби. Процес розподілу іменників за родами складний і суперечливий, і не можна приписувати винятковість одному з принципів родової диференціації.

Функціонування української мови на сучасному етапі характерне посиленням динаміки змін на усіх рівнях мовної системи. Інтеграція у міжнародну спільноту, активні контакти між мовами, якісні зміни у суспільно-політичних та науково-технічних сферах спричинили появу нових реалій, які вимагають номінації. Однією із найважливіших постає проблема називання професій, спеціальностей, належності, кваліфікацій тощо. До нових іменників на позначення осіб, які було виділено в роботі, належать: а) іменники, що актуалізувалися у зв'язку з посиленням уваги до національної історії, створенням власної самостійної держави, пошануванням її атрибутів, а також подій, що пов'язані з боротьбою за незалежність; б) лексеми, що були введені до українських словників, але з обмежувальними стилістичними позначками; в) слова, зафіксовані лексикографічними джерелами як нормативні, але для багатьох представників середнього й молодшого покоління українців незвичні або й невідомі через заміну їх у

радянські часи лексемами, які орієнтовані на зближення з російською мовою; г) давні запозичення, функціонування яких у мові зумовлено модою й естетичними смаками та уподобаннями, впливом мовної практики української діаспори; д) іменники, які позначають осіб, задіяних у нових реаліях сучасного суспільного життя; ж) лексеми, які запозичує українська мова для номінації нових реалій; з) закріплення в сучасній українській мові іменників на позначення осіб, що враховують гендерний компонент, як нормативних.

Поповнення лексичного складу української літературної мови новими іменниками на позначення осіб відбувається внаслідок активізації внутрішніх процесів словотворення та шляхом запозичення.

Серед внутрішніх процесів творення нових іменників на позначення осіб виокремлюють морфологічні і неморфологічні способи словотвору. З'ясовано, що при творенні іменників на позначення осіб суфіксальним способом активність виявляють суфікси: *-ник* (*-ник, -овик, -івник, -овник, -атник, -аник*), *-ець* (*-овець, -івець, -анець, -янець, -инець, -інець*), *-ист* (*-іст*); обмежена продуктивність притаманна суфіксам іншомовного походження *-арій, -ал, -атор* (*-ятор, -итор*), *-ер* (*-ор, -тор, -онер*), *-ан, -ант* (*-янт*); поширене вживання іменникових віддієслівних форм на *-ач, -ник*. При префіксальному способі словотворення виявляють активність префікси *екстра-, супер-, ультра-, анти-, лже-, псевдо-, квазі-, архи-*. Нові іменники на позначення осіб утворюються також способом композиції, юкстапозиції, абрєвіації, усічення.

Поряд з морфологічними різновидами словотвору спостерігаємо і творення слів семантичним способом. Так творяться іменники, які позначають осіб – прихильників певної політичної або історичної особи чи групи осіб, суспільного або релігійного угруповань; осіб за місцем проживання, національністю, належністю до певного суспільного, політичного явища; назв за професійною діяльністю в різних сферах: банківській, економічній, комп'ютерній, шоу-бізнесу тощо.

У зв'язку з розширенням контактів з іншими країнами в українську мову прийшли іменники на позначення осіб, задіяних у сферах економіки, юриспруденції, будівництва і архітектури, мистецтва, спорту, шоу-бізнесу, освіти, журналістики, суспільно-політичної діяльності та комп'ютерній справі. Одним із вагомих джерел збагачення словникового складу української літературної мови є запозичені з інших мов одиниці (вони цілком засвоєні українською мовою), а також іншомовні слова – інтернаціоналізми, варваризми, екзотизми, слова-кальки, етноніми. Іменники іншомовного походження на позначення осіб можуть бути засвоєні українською мовою у тому ж семантичному обсязі, що й у мові-джерелі, або зазнати на українському ґрунті певних змін: розширити або звузити чи змінити характер своїх значень.

Лексико-словотвірний спосіб родової диференціації іменників на позначення осіб є найтипівішим і найпродуктивнішим. Такий спосіб домінує при диференціації іменників чоловічого та жіночого роду на позначення осіб. У сучасній українській літературній мові для утворення іменників на позначення осіб жіночої статі використовують такі форманти: *-к(а)*, *(-анк(а))*, *-янк(а)*, *-івк(а)*, *-иц-я (-ниц(я))*, *-ин(а)*, *-ш(а)*, *-их(а)*, *-ов(а)*, *-ух(а)*, *-н(а)*, *-ад(я)*, *-а*, *-ис(а)*, *-ес(а)*, *-ит(а)*, *-ід(а)*, *-ул(я)*.

У родовій диференціації нових іменників на позначення осіб активність виявляють форманти *-к(а)*, *-ш(а)*, *-иц(я)* (*-лиц(я)*, *-ниц(я)*, *-чиц(я)*, *-щип(я)*), *-ес(а)*, *-ис(а)*, *-ин(я)*, *-их(а)*.

Формант *-к(а)* виступає словотвірним оператором у назвах найрізноманітніших професій осіб жіночої статі. Відбувається інтенсивне формування системи найменувань, які обслуговують науковий та офіційно-діловий стилі. Обслуговуючи всі функціональні стилі нової української мови, сполучаючись з основами і слов'янського, і іншомовного походження, формант *-к(а)* зберігає статус найпродуктивнішого фемінативного засобу.

Продуктивність суфікса *-ш(а)* в українській літературній мові обмежена розмовним стилем, для сучасної української літературної мови такі утворення нехарактерні, і тому словники фіксують їх обмежено.

Іменники з формантами *-иц-я* (*-лиц-я*, *-ниц-я*, *-чиц-я*, *-щип-я*) засвоєні переважно через російську мову і тому в українській мові вживаються обмежено.

Формант *-ин(я)* виявляє тенденцію до продуктивного застосування у родовій диференціації нових іменників на позначення осіб у сучасній українській літературній мові.

Словотвірні типи назв осіб жіночої статі з формантами іншомовного походження *-ес(а)*, *-ис(а)* нечисленні. Їх поширення обмежене вузькою сферою розмовної мови, а в літературній мові їх сприймають як застарілі і непродуктивні.

З'ясовано, що форманти *-ин(а)*, *-овн(а) (-евн(а))*, *-ов(а) (-ев(а))*, *-і(я)*, *-ух(а) (-юх(а))*, *-ун(я)*, *-ад(я)*, *-н(а)*, *-ул(я)*, *-х(а)*, *-ал(я)*, *-ен(а)*, *-ит(а)* не беруть участі у родовій диференціації нових іменників на позначення осіб.

До неморфологічних способів родової диференціації нових іменників на позначення осіб належать власне лексичний та синтаксичний (аналітичний). Лексичний (лексико-семантичний) спосіб притаманний лише назвам осіб. Такі лексеми є семантично мотивованими: їх рід встановлюють на реальному поділі осіб за статтю. Вони складають обмежене коло словникових одиниць, яке практично не поповнюється новими лексеми, і позначають осіб за спорідненістю та свояцтвом, належать до споконвічної української лексики. На сучасному етапі зафіксовано поодинокі іменники, які диференційовані лексичним способом.

Диференціація родової належності синтаксичним способом зумовлена неможливістю суфіксальної системи іменників задовольняти мовні потреби в ряді нових жіночих назв за професією та родом діяльності. Аналітичним способом диференційовані невідмінювані іменники, фемінативи та маскулізми. Безафіксні номінації осіб з названою специфічною кваліфікацією змісту характерні для офіційно-ділового стилю мовлення, вони притаманні суспільно-економічній та науковій сфері.

Серед причин відсутності у нових маскулізмах жіночого відповідника, утвореного афіксальним способом, виокремлено: 1) «зайнятість» суфікса «фемінативності», тобто функціонування відповідного корелята з іншим значенням; 2) фонетичні і морфологічні причини, які ускладнюють утворення корелятивної пари.

Серед причин відсутності у нових фемінативах чоловічого відповідника, утвореного афіксальним способом, виокремлено: 1) власне мовну: в українській мові назви цих професій вживаються лише в жіночому роді; 2) соціальні умови.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Воловенко І. В. Родова диференціація іменників на позначення осіб аналітичним способом / І. В. Воловенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 2. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 271 – 275.

2. Воловенко І. В. Іншомовні новотвори на позначення осіб в українській мові: шляхи поповнення та ознаки / І. В. Воловенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 3. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 270 – 277.

3. Воловенко І. В. Семантико-граматичні ознаки фемінативів / І. В. Воловенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Випуск 5. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 279 – 281.

4. Воловенко І. В. Суфікс – к(а) як основний формант у диференціації іменників на позначення осіб / І. В. Воловенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія.: К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 21(34). – С. 40 – 47.

5. Воловенко І. В. Диференціація родової належності іменників на позначення осіб лексичним способом / І. В. Воловенко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей : – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Вип. 22. Ч. 2. – С. 270 – 275.

АНОТАЦІЯ

Воловенко І. В. Диференціація родової належності нових іменників на позначення осіб в українській літературній мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертаційній роботі визначено причини появи та критерії визначення нових іменників на позначення осіб. Досліджено історію вивчення питання родової диференціації іменників на позначення осіб, здійснено комплексний аналіз родової диференціації нових іменників на позначення осіб, з'ясовано, що на сучасному етапі найпродуктивнішим засобом родової диференціації є афіксація. Розглянуто усі афікси, за допомогою яких здійснюється родова диференціація нових іменників на позначення осіб та з'ясовано їх продуктивність. Розглянуто лексичний та аналітичний способи родової диференціації іменників на позначення осіб, зазначено причини відсутності іменника, що вказує на особу жіночої статі, утвореного афіксальним способом. Визначено групи іменників, у яких родова диференціація відбувається лексичним та аналітичним способами.

Ключові слова: нові іменники на позначення осіб, лексичний, лексико-словотвірний, аналітичний способи родової диференціації, маскулізми, фемінативи.

АННОТАЦИЯ

Воловенко И. В. Дифференциация родовой принадлежности существительных для обозначения лиц в современном украинском литературном языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертационной работе, являющейся первым в украинском языкознании комплексным исследованием дифференциации родовой принадлежности существительных для обозначения лиц, на материале разных текстов осуществлен анализ способов родовой дифференциации. Рассмотрена история изучения вопроса родовой дифференциации существительных для обозначения лиц.

В процессе исследования доказано, что аффиксальный способ родовой дифференциации новых существительных для обозначения лиц является основным при образовании параллельных лексем женского рода от существительных мужского рода для обозначения лиц по признаку: а) общественно-политической деятельности; б) территориального расположения; в) национальности; г) профессии. Для образования

существительных со значением лица используются такие модели: 1) присоединение к безсуффиксной основе существительного мужского рода суффикса, образующего существительное женского рода; 2) присоединение к суффиксальной основе существительного мужского рода суффикса, образующего существительное женского рода; 3) замена суффикса при образовании существительного женского рода от существительного мужского рода. Выяснено, какие суффиксы принимают активное участие в родовой идентификации существительных для обозначения лиц. Определены суффиксы, не задействованные в дифференциации новых существительных для обозначения лиц.

Рассмотрены лексический и аналитический способы родовой дифференциации. Аналитический способ родовой дифференциации реализуется только у существительных, род которых семантически мотивирован, такие лексемы немногочисленны и не все из них зафиксированы в словарях. Указаны причины отсутствия существительных для обозначения лиц, образованных суффиксальным способом. Выделены группы существительных, родовой идентификация которых осуществляется аналитическим способом. В диссертационной работе указаны причины образования или заимствования новых существительных для обозначения лиц, а также выявлены критерии определения новых существительных.

В диссертационном исследовании констатировано, что, коренные изменения, произошедшие в конце XX – начале XXI ст. во всех сферах нашей жизни, существенно повлияли на словарный состав украинского языка. Отказ от прошлых социальных, экономических, политических и духовных основ общественной жизни значительно ускорил, а в каких-то случаях обнаружил, вывел на поверхность эволюционно подготовленные процессы в языке и прежде всего в его словарном составе. Кроме образования новых лексем, в ходе языковой эволюции используется и содержательно-смысловой потенциал, заложенный в самом словарном составе. Изменение значений слов, переосмысление, наращивание новой семантики, стилистические переоценки слов – все это с рождением новых слов значительно расширяет и обогащает лексику языка существительными для обозначения лиц. Появление новых слов и словосочетаний, в которых находят отражение явления и события современной действительности, стимулирует и внутриязыковые процессы в области словообразования, словоупотребления и словоизменения.

Ключевые слова: новые существительные для обозначения лиц, лексический, морфологический, аналитический способы родовой дифференциации, маскулизмы, феминативы.

ANNOTATION

I. Volovenko. Differentiation of gender belonging to the new nouns describing people in the Ukrainian literary language. Manuscript.

Thesis for the Candidate degree in philology specialty 10.02.01 - Ukrainian language. - National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. - Kyiv, 2010.

The thesis identified the reasons and criteria for determining the appearance of new nouns to designate person. Historical Research to explore the issue of differentiation of nouns' gender that denote persons. It has been conducted a comprehensive analysis of gender differentiation of new nouns to describe people and it was found that the most productive means of gender differentiation is affixation. We consider all affixes with the help of which the generic differentiation of nouns designate persons and noticed the most productive affixes denoting people. This thesis, consider the lexical and the analytical methods of differentiation generic nouns denoting persons, specified in the absence of noun that indicates females formed by affixation way. The groups of nouns in which differentiation is generic lexical and analytical methods.

Key words: new nouns to the person designation, lexical, lexical and structural, analytical methods, generic differentiation, masculisms, feminine, immutable nouns.